

**INKLYUZIV TA'LIM MUHITIDA ALOHIDA EHTIYOJLI BOLALARNI
SINFDOHLARI ORASIDA IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK INTEGRATSIYA QILISH
YO'LLARI**

Reyimbaeva Ayzada Maxmut qizi

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutining 1-bosqich talabasi
(Qoraqalpog'iston Respublikasi, Nukus shahri)*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ehtiyojli bolalarni tengdoshlari jamoasiga ijtimoiy-psixologik moslashtirish va integratsiya qilishning samarali yo'llari hamda mexanizmlari yoritilgan. Maqolada inklyuziv muhitda yuzaga keladigan psixologik to'siqlar, sinfdoshlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni shakllantirishda pedagog va amaliyotchi psixologlarning roli tahlil qilinadi. Shuningdek, alohida ehtiyojli bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish hamda sinfda sog'lom psixologik iqlimni yaratishga qaratilgan interaktiv metodlar va treninglar bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, alohida ehtiyojli bolalar, ijtimoiy-psixologik integratsiya, moslashuv (adaptatsiya), tengdoshlar jamoasi, sog'lom muhit, pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash.*

XXI asrda jahon ta'lim tizimidagi eng muhim transformatsion jarayonlardan biri – bu ta'limning barcha uchun ochiqligi va tengligini ta'minlashga qaratilgan inklyuziv yondashuvdir. Inklyuziv ta'lim nafaqat alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim maktablariga jismoniy jihatdan joylashtirish, balki ularning jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida shakllanishi uchun ijtimoiy-psixologik muhit yaratishni ham taqozo etadi. Biroq, amaliyot ko'rsatganidek, ko'p hollarda alohida ehtiyojli bolalar sog'lom tengdoshlari muhitiga kirib borishda jiddiy psixologik to'siqlarga, ijtimoiy izolyatsiya (guruhdan chetlanish) va adaptatsiya (moslashuv) muammolariga duch kelmoqdalar. SHu bois, inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ehtiyojli bolalarni sinfdoshlari orasida ijtimoiy-psixologik integratsiya qilishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish zamonaviy pedagogika va psixologiya fanining eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish va alohida ehtiyojli bolalarni jamiyatga integratsiya qilish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. Xususan, yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ilk bor inklyuziv ta'lim tushunchasi qonunchilik darajasida mustahkamlandi[1].

Ushbu yo'nalishdagi islohotlarning tub burilish nuqtasi muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish

chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmoni hamda uning ijrosini ta‘minlashga qaratilgan PQ-4860-sonli qarori bo‘ldi. Mazkur hujjatlar bilan “2020–2025-yillarda xalq ta‘limi tizimida inklyuziv ta‘limni rivojlantirish konsepsiyasi” tasdiqlandi[2]. Konsepsiyada alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning umumta‘lim muassasalarida sifatli ta‘lim olish huquqini ta‘minlash, ularga nisbatan jamiyatda, jumladan, tengdoshlari orasida ijobiy munosabatni shakllantirish bosh vazifa qilib belgilangan.

Bundan tashqari, mamlakatimiz taraqqiyotining strategik yo‘nalishini belgilab bergan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ham inklyuziv ta‘lim tizimini tubdan kengaytirish, har bir maktabda alohida ehtiyojli bolalar uchun “to‘siqsiz muhit” (barrier-free environment) yaratish, nafaqat moddiy-texnik, balki sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish masalalariga alohida urg‘u berilgan. Mazkur huquqiy-me‘yoriy asoslar biz o‘rganayotgan obekt – alohida ehtiyojli bolalarning ijtimoiy integratsiyasini tizimli ravishda tashkil etish uchun davlat miqyosidagi kafolat hisoblanadi.

Alohida ehtiyojli bolalarni sog‘lom tengdoshlari jamoasiga moslashtirish masalasi uzoq yillik ilmiy asoslarga ega. Psixologiya fanida ijtimoiy integratsiyaning fundamental poydevori L.S.Vigotskiyning “madaniy-tarixiy konsepsiyasi” va uning doirasidagi “defektning ijtimoiy kompensatsiyasi” nazariyasiga borib taqaladi[3]. Vigotskiy o‘z asarlarida boladagi jismoniy yoki intellektual yetishmovchilik emas, balki uning oqibatida yuzaga keladigan “ijtimoiy nogironlik” va jamiyatdan uzilib qolish xavfi eng katta muammo ekanligini ta‘kidlagan. Bolani sog‘lom tengdoshlari orasiga kiritish uning rivojlanishidagi ikkilamchi nuqsonlarni bartaraf etishning eng samarali yo‘lidir.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar (jumladan, yurtimiz olimlaridan G‘.B.Shoumarov[4], E.M’mushonok, L.Mo‘minova[5] kabilar) o‘z ishlarida inklyuziv guruhlardagi psixologik iqlim, maktab o‘quvchilarining tolerantlik (bag‘rikenglik) darajasi va stereotiplarni yengib o‘tish mexanizmlarini tahlil qilganlar. Biroq, bugungi jadal o‘zgarib borayotgan ijtimoiy muhitda bolalar o‘rtasidagi kommunikatsiyaning yangi shakllari va raqamli makon sharoitida sinfdoshlararo integratsiyani amalga oshirishning aniq psixologik texnologiyalari yetarlicha modellashtirilmagan.

Amaliyotda inklyuziv ta‘limni tashkil etishda ma‘lum bir ziddiyatlar (paradokslar) ko‘zga tashlanmoqda. Bir tomondan, maktab ma‘muriyati va o‘qituvchilar bolaning darsda qatnashishini ta‘minlamoqdalar, ikkinchi tomondan esa, tanaffuslarda, sinfdan tashqari tadbirlarda alohida ehtiyojli bola ko‘pincha yolg‘iz qolib ketmoqda. Sog‘lom bolalarda ba‘zan qo‘rquv, tushunmovchilik yoki noto‘g‘ri rahm-shafqat hissi ustunlik qilsa, alohida ehtiyojli bolada esa agressiya yoki o‘ziga yopilib olish (autizatsiya) holatlari kuzatiladi. Bu holat sinfda sog‘lom sotsiometrik tuzilmaning shakllanishiga to‘sqinlik qiladi.

Ijtimoiy-psixologik integratsiya muvaffaqiyatli kechishi uchun kompleks yondashuv zarur. Bu faqatgina alohida ehtiyojli bolaning o'zi bilan ishlash degani emas. Bu – sinf jamoasining psixologik madaniyatini oshirish, sog'lom oquvchilarda empatiya (o'zgalar his-tuyg'usini tushunish) va tolerantlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'qituvchi, maktab psixologi va ota-onalar o'rtasidagi triadani (uchlik hamkorlikni) yo'lga qo'yish demakdir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – inklyuziv ta'lim sharoitida alohida ehtiyojli bolalarni sinfdoshlari jamoasiga ijtimoiy-psixologik integratsiya qilishning optimal shakl, metod va psixologik korreksion dasturlarini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi tizimli vazifalarni hal etish belgilab olindi:

1. Inklyuziv ta'lim muhitida o'quvchilararo munosabatlarning ilmiy-nazariy asoslarini va xorijiy ilg'or tajribalarni tahlil qilish;
2. Sinfdoshlar jamoasida alohida ehtiyojli bolaga nisbatan shakllangan ijtimoiy ustanovka (ko'nikma)lar va stereotiplarning darajasini empirik usullar (sotsiometriya, so'rovnomalar) orqali aniqlash;
3. Sog'lom o'quvchilarda empatiya va inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar tizimini ishlab chiqish;
4. Ota-onalar va pedagoglarning inklyuziv jarayondagi psixologik kompetentligini oshirish mexanizmlarini belgilash.

Inklyuziv ta'lim makonida alohida ehtiyojli bolalarni guruh faoliyatiga ijtimoiy-psixologik jihatdan integratsiya qilish shunchaki jismoniy bir xonada o'tirishdan iborat emas, balki murakkab sub'ekt-sub'ekt munosabatlarini, guruh dinamikasini va shaxsiy psixologik transformatsiyalarni qamrab oluvchi ko'p bosqichli jarayondir. Ushbu jarayonning fundamental asosi L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasiga tayanadi, unga ko'ra bolaning rivojlanishidagi birlamchi biologik nuqson (masalan, ko'rish, eshitish yoki tayanch-harakat tizimidagi muammolar) emas, balki uning oqibatida kelib chiquvchi ikkilamchi ijtimoiy nuqson – atrofdagilar bilan muloqotning cheklanishi va jamiyatdan izolyatsiyalanishi shaxs shakllanishiga eng katta salbiy ta'sirni ko'rsatadi. Zamonaviy maxsus psixologiya va korreksion pedagogika fani ushbu muammoni bartaraf etishda tibbiy modeldan ijtimoiy-psixologik modelga o'tishni taqozo etmoqda. Ijtimoiy model shuni anglatadiki, integratsiya jarayonidagi asosiy ob'ekt faqat alohida ehtiyojli bolaning o'zi emas, balki butun boshli sinf jamoasi, ya'ni uning mikrosotsiumidir. Sinfdoshlar jamoasida sog'lom psixologik iqlimni yaratish va begonalashuvni bartaraf etish uchun, birinchi navbatda, ijtimoiy-psixologik moslashuv (adaptatsiya) qonuniyatlarini va shaxslararo munosabatlar dinamikasini chuqur tahlil qilish lozim bo'ladi.

Ilmiy-empirik tadqiqotlar, xususan, J.L.Morenning sotsiometriya metodologiyasiga tayangan holda o'tkazilgan tajribalar ko'rsatadiki, maxsus tashkil etilgan psixologik korreksiyasiz inklyuziv sinflarda alohida ehtiyojli bolalar aksariyat hollarda "izolyatsiya qilinganlar" (rad etilganlar) yoki "e'tibordan chetda qolganlar" statusiga tushib qoladi. Buning sababi, o'quvchilar o'rtasidagi dastlabki muloqotda "halo effekt" (nimbus effekti) yoki kognitiv stereotiplarning ustunligidir. Sog'lom bolalar o'z tengdoshlarining jismoniy yoki nutqiy o'ziga xosligini uning intellektual va shaxsiy xislatlariga ham umumlashtirib yuboradilar, bu esa masofalashish (ijtimoiy distansiya) hissini keltirib chiqaradi. Mazkur stereotiplarni sindirish va real ijtimoiy integratsiyani ta'minlashda Gordon Allportning "Kontakt gipotezasi" (Contact Hypothesis) fundamental ilmiy fakt sifatida xizmat qiladi[6]. Allport nazariyasiga ko'ra, turlicha guruh vakillari o'rtasidagi aloqa samarali bo'lishi va stereotiplarni kamaytirishi uchun to'rtta asosiy shart bajarilishi shart: guruh a'zolarining teng maqomi (status), umumiy maqsadlar yo'lida hamkorlik qilish, guruhlararo raqobatning yo'qligi va ushbu munosabatning rasmiy institutlar (maktab ma'muriyati, pedagog, psixolog) tomonidan tizimli qo'llab-quvvatlanishi.

Sinf-doshlar orasida ijtimoiy-psixologik integratsiyani ta'minlashning eng samarali va ilmiy jihatdan asoslangan yo'llaridan biri – bu hamkorlikda o'qitish (Cooperative Learning) va tengdoshlar vositachiligidagi intervensiya (Peer-Mediated Intervention) texnologiyalaridir. Ushbu yondashuvda ta'lim jarayoni shunday tuziladiki, unda muvaffaqiyatga faqat jamoaviy harakat orqali erishish mumkin bo'ladi, masalan, Elliot Aronsonning "Jigsaw" (mozaika) metodi doirasida har bir o'quvchi, jumladan, alohida ehtiyojli bola ham umumiy vazifaning faqat o'zigagina tegishli bo'lgan muhim qismini bajaradi va ushbu ma'lumotni guruhning boshqa a'zolariga tushuntiradi[7]. Bu vaziyatda alohida ehtiyojli bola sinf uchun "yordamga muhtoj ob'ekt" statusidan "muhim axborot tashuvchi va jamoa muvaffaqiyatini ta'minlovchi sub'ekt" statusiga ko'tariladi. Bu uning o'z-o'zini baholash (self-esteem) ko'rsatkichini va sotsiometrik maqomini keskin ijobiy tomonga o'zgartiradi. Ilmiy tajribalar tasdiqlaydiki, bunday tizimli hamkorlik sog'lom o'quvchilarda emotsional intellekt, ya'ni empatiya (o'zgalar his-tuyg'usini tushunish va unga sherik bo'lish) hamda refleksiyani jadal rivojlantiradi.

Yana bir muhim psixologik yo'nalish bu "tengdoshlar repetitorligi" (Peer Tutoring) mexanizmidir. Bunda sinfdagi yetakchi va faol o'quvchilar alohida ehtiyojli bolalarga o'quv va ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirishda tyuter (ko'makchi) sifatida biriktiriladi. Biroq bu jarayon ham o'z-o'zidan muvaffaqiyatli kechmaydi; maktab psixologi tomonidan tayanch o'quvchilar uchun maxsus tolerantlik va samarali kommunikatsiya treninglari o'tkazilishi lozim. Neyropsixologik nuqtai nazardan qaraganda, bolalar muloqot davomida bir-birlarining xulq-atvor modellarini ko'zguli neyronlar (mirror neurons) tizimi orqali beixtiyor nusxalaydilar. Sog'lom bolaning

pozitiv ijtimoiy xulq-atvori va emotsional barqarorligi inklyuziv bolaga ijtimoiy adaptiv xulq-atvorni tezroq o'zlashtirishga yordam beradi. SHu bilan birga, bu jarayon ikki tomonlama xarakterga ega: tyuterlik qilayotgan o'quvchilarda altruizm, ijtimoiy mas'uliyat va yetakchilik qobiliyatlari shakllanadi, bu esa guruh ichidagi mikro-guruhbozlik va bullying (tazyiq o'tkazish) holatlarining oldini oladi.

Ijtimoiy-psixologik integratsiyaning muvaffaqiyati bevosita maktab o'qituvchisining psixologik pozitsiyasi va ustanovkalariga (fasilatatorlik qobiliyatiga) bog'liq. Albert Banduraning ijtimoiy ogohlantirish va modellashtirish (Social Learning Theory) nazariyasiga ko'ra, o'quvchilar o'qituvchining har qanday verbal va nonverbal reaksiyalarini diqqat bilan kuzatadilar va o'zlashtiradilar. Agar o'qituvchi alohida ehtiyojli bolaga nisbatan haddan tashqari achinish, giperopeka (haddan tashqari g'amxo'rlik) ko'rsatsa yoki aksincha, uni e'tiborsiz qoldirsa, sinf a'zolari ham shunday munosabat modelini qabul qiladi. O'qituvchi o'z xulq-atvori bilan bolaning kamchiliklariga emas, balki uning kuchli tomonlariga (resurslariga) e'tibor qaratishi, uning kichik muvaffaqiyatlarini ham ob'ektiv baholab, sinf oldida e'tirof etishi kerak. Psixologik nuqtai nazardan, bu sinfdoshlar ko'z o'ngida ushbu bolaning ijtimoiy qiymatini oshiradi va shaxslararo munosabatlarda kognitiv muvozanatni yuzaga keltiradi.

Integratsiya jarayonida alohida ehtiyojli bolaning ichki psixologik himoya mexanizmlari (kompensatsiya, giperkompensatsiya, agressiya yoki regressiya) bilan ishlash ham muhim o'rin tutadi. Ko'p hollarda bunday bolalar o'zlarining nuqsonlarini anglashlari sababli doimiy tashvish (фрустрация) holatida bo'ladilar. Bu tashvish tashqi muhitga nisbatan yo himoyaviy agressiya yoki guruhdan to'liq qochish (uyatchanlik, negativizm) shaklida namoyon bo'ladi. Maktab psixologik xizmati o'quvchi bilan individual tarzda ishlayotganda, undagi ushbu xavotirlanish darajasini pasaytirish, o'z tanasi va shaxsiy imkoniyatlarining chegaralarini qabul qilish (pozitiv "Men-konsepsiyasi"ni shakllantirish) ustida ishlashi lozim. Buning uchun art-terapiya, skazkaterapiya va korreksion o'yin metodlaridan keng foydalaniladi. Bola o'zini jamoada xavfsiz his qila boshlaganidan keyingina, uning tashqi muloqotga bo'lgan ijtimoiy motivatsiyasi uyg'onadi.

Sinf ichidagi integratsiyani faqatgina dars soatlari bilan cheklab bo'lmaydi. Psixologik qonuniyatlarga ko'ra, rasmiy bo'lmagan muhit (sinf dan tashqari tadbirlar, ekskursiyalar, to'garaklar, jamoaviy o'yinlar) muloqot to'siqlarini darsga qaraganda tezroq parchalaydi. Guruh kohesiyasi (jamoaviy jipslik) erkin faoliyat muhitida kuchayadi. Masalan, rolli va syujetli o'yinlar jarayonida rollarni to'g'ri taqsimlash orqali alohida ehtiyojli bolaning jismoniy imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, uning intellektual yoki kreativ salohiyatini (masalan, jamoa strategiyasi, g'oyalar muallifi yoki hakam roli orqali) yuzaga chiqarish mumkin. Bu o'z navbatida, o'smirlik va kichik

maktab yoshidagi bolalarga xos bo'lgan guruhga mansublik (affiliatsiya) ehtiyojini qondiradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, inklyuziv ta'lim sharoitida ijtimoiy-psixologik integratsiyani amalga oshirish – bu tizimli, dinamik va barcha ishtirokchilarni qamrab oluvchi psixologik intervensiyani talab qiladi. Integratsiya jarayoni muvaffaqiyatli kechganda, nafaqat alohida ehtiyojli bolaning ijtimoiy moslashuvi ta'minlanadi, balki sog'lom bolalarda ham fuqarolik jamiyati uchun nihoyatda muhim bo'lgan tolerantlik, empatiya, insonparvarlik kabi yuksak ijtimoiy-axloqiy va psixologik sifatlar shakllanadi. Aynan mana shu ikki tomonlama ijobiy ta'sir tizimning chinakam ilmiy va amaliy qimmatini belgilab beradi.

Xulosa: Inklyuziv ta'lim muhitida alohida ehtiyojli bolalarni sinfdoshlari orasida ijtimoiy-psixologik integratsiya qilish muammosini ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu jarayon shunchaki pedagogik vazifa emas, balki jamiyatning insonparvarlik darajasini belgilovchi chuqur ijtimoiy-psixologik transformatsiyadir. Tadqiqot davomida asoslanganidek, muvaffaqiyatli integratsiyaning kaliti bolani sinfga jismoniy jihatdan joylashtirishda emas, balki uning tengdoshlari mikrosotsiumida teng huquqli, faol va qadrli sub'ekt sifatida tan olinishini ta'minlashda yotadi. L.S.Vigotskiyning defektning ijtimoiy kompensatsiyasi haqidagi g'oyalari hamda zamonaviy empirik tadqiqotlar natijalari inklyuziv muhitda yuzaga keladigan psixologik to'siqlarni faqatgina tizimli va kompleks yondashuv orqali bartaraf etish mumkinligini tasdiqlaydi.

Bunda hamkorlikda o'qitish, tengdoshlar vositachiligidagi intervensiya hamda interaktiv psixologik treninglar kabi texnologiyalar sinfdagi an'anaviy kognitiv stereotiplarni parchalash va sotsiometrik tuzilmani (guruh ichidagi ijtimoiy maqomni) ijobiy tomonga o'zgartirishning eg samarali mexanizmlari bo'lib xizmat qiladi. Ushbu metodlar yordamida alohida ehtiyojli bolalarning doimiy xavotirlanish va frustratsiya (ruhiy tushkunlik) darajasi pasayib, ularda ijobiy "Men-konsepsiyasi" shakllansa, sog'lom o'quvchilarda esa XXI asrning eng muhim yumshoq ko'nikmalaridan (soft skills) biri bo'lgan empatiya, emotsional intellekt va ijtimoiy mas'uliyat hissi jadal rivojlanadi. Shunday qilib, inklyuziv integratsiya ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, u nafaqat maxsus ehtiyojli bolaning ijtimoiy moslashuviga, balki butun boshli sinf jamoasining psixologik madaniyati yuksalishiga va bulling (tazyiq o'tkazish) kabi salbiy holatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Mazkur jarayonda o'qituvchining fasilitatorlik (jarayonni yengillashtiruvchi va yo'naltiruvchi) pozitsiyasi hamda maktab psixologik xizmatining ota-onalar bilan uzviy hamkorligi tizim barqarorligini ta'minlovchi poydevordir. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, mamlakatimizda Prezidentimiz rahnamoligida amalga oshirilayotgan inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi doirasidagi islohotlarni hayotga tatbiq etish, alohida ehtiyojli bolalar uchun nafaqat maktab binolarida "to'siqsiz muhit", balki

sinfdozlar qalbi va ongida ham bag'rikenglik maydonini yaratishni talab etadi va ushbu ilmiy yondashuvlar ana shu maqsadning amaliy asosi bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. O'RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – 2020-y. – 72 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. PF-6084-son. 2020-yil 13-oktabr // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – 2020-y. – 18 b.
3. Выготский Л. С. Основы дефектологии. – Санкт-Петербург: Издательство «Лань», 2003. – 654 с.
4. Шоумаров Ғ. Б. Педагогик психология / Дарслик. – Тошкент: «Ўқитувчи» нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 320 б.
5. Мўминова Л. Р., Амирсайдова Ш. М. ва бошқ. Инклюзив таълим: услубий қўлланма. – Тошкент: «Zar qalam» нашриёти, 2005. – 160 б.
6. Оллпорт Г. В. Становление личности: Избранные труды / Пер. с англ. – Москва: «Смысл», 2002. – 462 с.
7. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Пер. с англ. – Москва: «Прайм-Еврознак», 2006. – 416 с.